

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Лук'янчиков Є. Д.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Лук'янчиков Б. Є.

*кандидат юридичних наук, доцент,
старший викладач відділу підготовки прокурорів
з процесуального керівництва та криміналістичного забезпечення
досудового розслідування
Національної академії прокуратури України*

Петряєв С. Ю.

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Звертається увага на об'єктивні передумови використання знань різних галузей науки, техніки, мистецтва ремесла та окремих видів практичної діяльності для виявлення ознак злочинів та викриття осіб, винних у їх вчиненні. Аналізуються думки науковців, що здійснювали спроби сформулювати поняття «спеціальні знання», що застосовуються у кримінальному провадженні, визначити їх обсяг, особливі риси та ознаки. Доводиться, що поняття «спеціальні знання» має бути сформульовано науковцями. Саме вони мають виявити всі визначальні та суттєві ознаки знань, що дозволять віднести до спеціальних, і лише після цього визначення може знайти відображення у відповідних нормативних актах, а не навпаки, як це не рідко відбувається в практиці.

В історичному аспекті показано процес закріплення в законодавчих актах можливості використання знань різних галузей науки і практичної діяльності у кримінальному процесуальному доказуванні. Аналізуються форми використання спеціальних знань і суб'єкти такої діяльності. Доводиться, що призначення експертизи як форми використання спеціальних знань зумовлюється не їх відсутністю у слідчого, а недопустимістю суміщення в одній особі різних процесуальних функцій. Пропонується авторське визначення спеціальних знань, не пов'язане з суб'єктом їх використання.

Ключові слова: слідчий, спеціаліст, експерт, спеціальні знання, експертиза, висновок експерта, джерела доказів.

Постановка проблеми. Злочинна діяльність супроводжує розвиток людства на всіх його історичних етапах, пристосовується до тих умов, що формуються на певному етапі його становлення. Не можна не звернути увагу на те, що для досягнення злочинної мети активно використовують досягнення науково-технічного прогресу, сучасні технічні засоби та інформаційні технології, недоліки та прогалини законодавства.

Саме тому з давніх часів для виявлення ознак злочинів та з'ясування обставин його вчинення почали використовувати знання різних галузей науки, техніки, мистецтва та окремих видів практичної діяльності (ремесла). Проте до цього часу залишається дискусійним питання щодо самого поняття спеціальних знань, форм та видів їх використання у кримінальному провадженні, що потребує подальших наукових досліджень, які будуть сприяти удосконаленню законодавства та результативності діяльності правоохоронних органів.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню поняття, природи та сутності спеціальних знань, форм і суб'єктів їх використання приділяли увагу багато вітчизняних та зарубіжних науковців: Р.С. Белкін, Г.І. Грамович, Б.В. Романюк, М.В. Салтевський, В.Ю. Шепітько. Вчені намагаються роз-

крити поняття спеціальних знань, визначити їх обсяг, особливі риси та ознаки, зазначає М.Г. Щербаковський. Проте, вказує він, жодна з позицій не набула загального визнання, а пошуки науковців не припиняються [1, с. 37], що свідчить про актуальність досліджуваного питання.

Незважаючи на широке коло досліджень, дискусії щодо визначення спеціальних знань та їх співвідношення з криміналістичними не припиняються. Подібне становище М.Г. Щербаковський спробував пояснити тим, що ні в чинному КПК України (ст. 69), ні в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» не розкривається зміст поняття «спеціальні знання» [1, с. 38].

З подібною думкою можна погодитися лише частково. Розкрити зміст поняття спеціальні знання є завданням науковців, а не законодавця. Саме на науковців покладається завдання виявити всі визначальні та суттєві ознаки знань, що можна віднести до спеціальних, і лише після цього визначення може знайти відображення у відповідних нормативних актах, а не навпаки, як це не рідко відбувається в законотворчій практиці України.

Мета статті полягає у дослідженні становлення і розвитку інституту спеціальних знань в законодавстві, теорії і практиці їх використання для вирішення різноманітних юридичних конфліктів, виділенні визначальних ознак, які дозволяють віднести ті або інші знання до спеціальних у кримінальному провадженні, з'ясуванні їх співвідношення з криміналістичними знаннями.

Виклад основного матеріалу. Вперше поняття «обізнані особи» зустрічається у Зводі кримінальних законів Російської імперії (1832), а свідчення таких осіб визнаються доказом у судочинстві [2, с. 12]. За такого підходу до використання знань обізнаних осіб ще не йдеться про таку форму їх використання, як судова експертиза. Отримані від них відомості розглядалися як свідчення. Вперше судова експертиза документів знаходить своє офіційне відображення у Зводі законів Російської імперії 1857 р., де зазначалося, що розгляд і дослідження почерків проводиться обізнаними у цій мові особами, яких призначає суд. Далі наводилися вимоги, яким мали відповідати такі особи [3, с. 102]. У подальшому нормативне закріплення можливості запрошення до участі у кримінальному судочинстві обізнаних осіб (володіють спеціальними відомостями або мають певний досвід у науці, мистецтві, ремеслі, промислі або будь-якому занятті) зустрічається в ст. 112 Статуту кримінального судочинства 1864 року. На жаль, у цій нормі не визначено, в яких формах особи, які володіли такими знаннями, могли брати участь у провадженні (спеціаліст, експерт).

З цього часу не припиняються дискусії щодо поняття спеціальних знань. Провівши ґрунтовне дослідження розглядуваного питання, М.Г. Щербаковський зазначає, що результативне використання в кримінальному судочинстві спеціальних знань безпосередньо залежить від їх змісту, ознак та носіїв, тобто осіб, які ними володіють та іменуються «обізнаними особами» [1, с. 43].

Вважається недостатньо обґрунтованим віднесення до характеристики саме спеціальних знань вказівки на осіб, які ними володіють. Якщо виходити із загального розуміння знань, як перевіреного практикою результату пізнання матеріальної і духовної дійсності, правильного його відображення в мисленні людини [4, с. 471], ними може володіти широке коло осіб, які поставили за мету їх опанування на достатньому професійному рівні. Поділяючи думку М.К. Камінського, В.Ю. Шепітько слушно зазначає, що знання як соціокультурний продукт не належать і не можуть належати одній конкретній людині, що вони завжди будуються на спадкоємності з іншими знаннями, що вони рухаються у потоці діяльності, передаючись методом своєрідних соціальних естафет [5, с. 613].

Звичайно, значна більшість осіб, які володіють такими знаннями (їх носіїв), не буде брати участі у судових провадженнях під час вирішення юридичних конфліктів. Проте сутність таких знань як спеціальних не зміниться, оскільки їх набуття потребує певного часу навчання, практичної або наукової діяльності, вони не є загальнодоступними для широкого кола осіб на певному етапі розвитку людства. Прикладом цьому може бути дискусія про віднесення знань у галузі права до спеціальних. Заперечуючи їх спеціальний характер, зазвичай посилаються на редакцію ч. 1 ст. 242 КПК, де зазначається: «не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права». Під час ознайомлення з такою редакцією виникає запитання, з якої галузі права не допускається експертиза. Якщо йдеться про кримінальне процесуальне право, з цим можна погодитися повністю. Складніше визначитися з можливістю правової експертизи у тих випадках, коли це потрібно для правильної кваліфікації відповідних протиправних діянь. З цього питання слід визнати слушною думку В.Ю. Шепітька, який зазначає, що примітивне тлумачення терміну «питання права» або «правові питання» викликає певні неузгодженості під час здійснення кримінального (або іншого провадження). При цьому можуть бути достатньо складні «правові питання», які невідомі (і не можуть бути відомі) слідчому, прокурору, адвокату чи судді [5, с. 614]. Формулювання цієї норми скоріше за все слід розглядати як анахронізм. На той час, коли це положення було сформульовано, слідчий мав можливість вирішувати питання багатьох галузей права самостійно. На цей же час законодавство надзвичайно розгалужено. Норми різних галузей (а інколи і в межах однієї) не узгоджуються. Розібратися у них може дійсно спеціа-

ліст вузької галузі. Сьогодні законодавець опосередковано визнає і передбачив можливість правової експертизи і визнання правових знань спеціальними. Це експертиза правових актів на відповідність Конституції України, обмеження кола осіб, які можуть бути захисником у провадженні або надавати правову допомогу. Із великої кількості юристів лише обмежена їх частина вважається спеціалістами, що можуть надавати правову допомогу в юридичних провадженнях.

У юридичній літературі у визначення спеціальних знань обов'язково намагаються включити вказівку на суб'єкта їх застосування. Для однозначного тлумачення спеціальних знань Ю.М. Чорноус та Є.О. Даніч пропонують ч. 1 ст. 71 КПК доповнити приписом «спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування та судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок» [6, с. 595]. У такому разі у визначенні вказується на знання, які відносять до спеціальних, – наукові, технічні (у більшості випадків є науковими), суб'єкта їх застосування і мету – надання консультацій. З невідомих обставин автори не згадують про надання спеціалістом письмових роз'яснень під час дослідження доказів судом (ст. 360 КПК). За такого підходу до формулювання визначення спеціальних знань може скластися враження, що без суб'єкта їх застосування знання взагалі не можуть існувати. Проте вони є надбанням людства – накопичуються, систематизуються і зберігаються для можливого використання наступними поколіннями. Слушною у цьому плані вважається думка В.І. Шиканова, який до спеціальних пізнань пропонує відносити знання і практичний досвід, що виявилися необхідними для всебічного, повного та об'єктивного з'ясування обставин, що входять в предмет доказування у кримінальному провадженні [7, с. 4].

Певними спеціальними знаннями можуть володіти різні учасники кримінального провадження. Проте форми використання таких знань будуть різними. Непоодинокі випадки, коли особа після закінчення навчального закладу набуває спеціальності інженера, економіста тощо. Через деякий час поступає на роботу в правоохоронні органи, отримує юридичну освіту та її призначають слідчим. Ця особа володіє знаннями інженера у відповідній галузі. Постає питання, чи може така особа скористатися ними під час розслідування, чи можна взагалі заборонити особі використовувати такі знання в процесі розслідування.

Вважається, що особа може і зобов'язана використовувати набуті знання під час розслідування. Наприклад, знання в галузі економіки та фінансів допоможуть під час обшуку визначити документи, що підлягають вилученню, правильно сформулювати запитання для проведення експертизи, належним чином оцінити інформацію, отриману від допитуваного.

Знання у відповідній галузі не втрачають значення спеціальних для осіб, які ними не володіють на достатньому рівні. Насамперед це стосується знань у галузі криміналістики (криміналістичних знань), які, як зазначає В.Ю. Шепітько, є юридичними, оскільки криміналістика – юридична наука. Кожний юрист вивчає криміналістику і має володіти криміналістичними знаннями. Але сьогодні ні у кого не має сумнівів відносно можливості призначення та проведення різних видів криміналістичних експертиз: трасологічної, дактилоскопічної, почеркознавчої, фототехнічної, портретної, зброї та слідів і обставин її використання тощо [5, с. 614–615].

Погоджуючись з думкою В.Ю. Шепітька, слід звернути увагу на таке. По-перше, рівень криміналістичних знань, якими володіє слідчий і експерт, суттєво відрізняється. Для отримання допуску на проведення відповідного виду криміналістичної експертизи особа має пройти спеціальну підготовку та скласти кваліфікаційний іспит. По-друге, навіть якщо слідчий має відповідний допуск (раніше працював експертом), він не може бути експертом у цьому провадженні і підлягає відводу (ст. 77, 79 КПК).

Спеціальні знання, передусім криміналістичні, під час кримінального провадження можуть застосовуватися у різних формах і різними учасниками. Про можливість і доцільність безпосереднього використання спеціальних знань слідчим під час провадження свідчать відомчі інструкції і спеціалізація слідчих на розслідуванні відповідних категорій злочинів (проти особи, крадіжок, вчинених неповнолітніми, тощо). Це не породжує самостійного джерела доказів, але сприяє підвищенню результативності слідчих (розшукових) дій.

Висновок про нормативне закріплення безпосереднього використання спеціальних знань суддею можна зробити з аналізу ст. 18 Закону України «Про судоустрій та статус суддів». Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддею зі стажем роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими морально-діловими та професійними якостями. В процесі тривалої роботи вони набувають відповідних знань, що необхідні під час судового провадження щодо неповнолітніх. Це дозволить урахувати певні психофізіологічні властивості такої категорії осіб для правильного визначення міри покарання за вчинене правопорушення та застосування належних заходів виховного характеру.

Питання щодо володіння спеціальними знаннями суддею має давню історію і вирішується по-різному. Аналізуючи положення норм Статуту кримінального судочинства 1864 року, М.Г. Щербаковський зазначає, що судді та слідчі не володіють спеціальними знаннями технічного характеру, і тому така обставина зумовлює необхідність призначення експертизи [1, с. 39]. На підтвердження своєї думки, він посилається на роботу відомого процесуаліста того часу Л.Є. Владимірова, який зазначав, що навіть випадкове володіння судом спеціальними знаннями, необхідними для експертного рішення справи, не може його позбавити від виклику обізнаних осіб. Випадкове знання суддів із спеціальних питань є знанням позасудовим, що не може мати значення судового факту.

З аналізу цього міркування можна дійти висновку, що судді, хоч і випадково, але можуть володіти спеціальними знаннями, і позбавити їх цього неможливо. Ці знання будуть сприяти правильному сприйняттю інших доказів у провадженні. В подібних випадках, на нашу думку, має йтися про форму використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Чинний КПК України не допускає суміщення в одній особі різних процесуальних функцій. Слідчий суддя або суддя не може брати участь у кримінальному провадженні, якщо брав участь у цьому провадженні як експерт або спеціаліст (п. 2 ч. 1 ст. 75 КПК). Подібна вимога стосується прокурора або слідчого (п. 2 ч. 1 ст. 77 КПК). У подібних випадках зазначені особи підлягають відводу у цьому кримінальному провадженні. Закон не допускає їх участі у конкретному провадженні не тому, що вони володіють спеціальними знаннями, а тому, що вони брали участь у цьому провадженні в іншому процесуальному статусі.

Не зважаючи на наявність у слідчого або судді знань у певній галузі, окрім тих, що пов'язані з кримінальним провадженням, він зобов'язаний звернутися до експерта, якщо це необхідно для з'ясування певних обставин злочину. Сьогодні законодавець наводить певний перелік обставин, з'ясування яких потребує обов'язкового призначення експертизи (ч. 2 ст. 242 КПК).

Отже, експертиза є однією з визначальних форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі. На відміну від безпосереднього використання спеціальних знань слідчим, за результатом експертного дослідження експерт складає висновок, що є джерелом доказів у провадженні.

Разом із тим слід зазначити, що спеціальні знання у кримінальному провадженні можуть використовуватися не тільки під час проведення судових експертиз. Чинне кримінальне процесуальне законодавство передбачає можливість залучення до провадження осіб, які володіють спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і можуть надавати консультації під час досудового розслідування (ст. 71 КПК), а під час судового розгляду усні консультації та письмові роз'яснення (ст. 360 КПК).

Під правовими основами використання спеціальних знань слід розуміти дозволеність та правомірність такої діяльності з точки зору норм закону. В законі вказується на необхідність всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 9 КПК). Ці вимоги закону є правовими передумовами обов'язку слідчого та суду застосовувати спеціальні знання.

Вказане положення розвинуто в КПК України (ст. 69, 71, 100, 103, 105, 107, 195 та інших), де вказується на можливість застосування прийомів та технічних засобів фіксації обставин на місці події, речових доказів, умов та результатів проведення слідчих та інших процесуальних дій. Вони визначають порядок застосування фотографії, звуко- та відеозапису, вимірювальних приладів, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи, а також вимоги до висновку експерта (ст. 69, 242, 243 КПК).

Статті 69, 242, 243, 332 КПК України визначають умови і порядок проведення експертизи, коли для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні наукові та інші спеціальні знання, а у ст. 71 КПК України зазначається і про участь спеціаліста у кримінальному провадженні. Зазначені положення і формують правові основи використання спеціальних знань у процесі досудового провадження і судового розгляду.

Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні допускається за умови дотримання ряду принципів: а) законності; б) науковості; в) забезпечення прав особи; г) безпечності; д) ефективності; є) використання уповноваженою на те особою; ж) збереження досліджуваного об'єкта.

Залежно від суб'єкта, що володіє спеціальними знаннями, та форми їх реалізації такі знання можна виділити у три групи: а) спеціальні знання, якими володіють учасники сторони обвинувачення; б) спеціальні знання, якими володіють учасники сторони захисту; в) спеціальні знання осіб, яких сторони процесу залучають для вирішення певних завдань.

Суб'єктами використання спеціальних знань та технічних засобів у кримінальному провадженні є: слідчий, суд, прокурор, спеціаліст, експерт, захисник. Слідчий та спеціаліст використовують спеціальні знання та технічні засоби з метою виявлення та фіксації джерел криміналістичної інформації в ході проведення слідчих (розшукових) дій. Наслідком такого використання є виявлені

речові джерела чи їх матеріально фіксовані відображення у вигляді фотознімків, копій слідів, що додаються до протоколу слідчої (розшукової) дії. Вони є засобом доказування у кримінальному провадженні. *За суб'єктом* слідчого пізнання виділяють дві форми використання спеціальних знань: *безпосередню та опосередковану*.

Безпосереднє використання спеціальних знань здійснюється самим слідчим або судом. Ця форма не породжує самостійного джерела доказів, але вона сприяє результативності слідчих дій (огляд місця події (ч. 2 ст. 238 КПК), місцевості, приміщення, речей та документів (ч. 1 ст. 237 КПК) і т. д.). Без проведення експертизи можна оперативно встановити обставини, що мають значення для провадження (прочитати залитий текст, виявити підчистку і так далі), та закріпити виявлені нові відомості в протоколі огляду речових доказів.

Опосередковане використання спеціальних знань реалізується у формі: а) залучення спеціаліста до участі в слідчій дії; б) надання спеціалістом консультацій або письмових роз'яснень у суді; в) призначення судової експертизи.

Спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями і вміннями застосовувати технічні або інші засоби і може давати консультації *під час досудового розслідування і судового розгляду* з питань, що потребують відповідних спеціальних знань. Набуття особою прав та обов'язків спеціаліста пов'язується не із запрошенням до участі в конкретній слідчій (розшуковій) дії, як це передбачалося ст. 128¹ КПК України 1960 р., а з запрошенням до участі в досудовому розслідуванні, що свідчить про можливість звернення до нього з питань, що потребують спеціальних знань, протягом кримінального провадження. Цим розширюються можливості використання знань обізнаних осіб слідчим на усьому етапі кримінального провадження, складовою частиною якого є досудове розслідування (п. 10 ст. 3 КПК).

Висновки. Під спеціальними знаннями пропонується розуміти систему відомостей певної галузі науки або виду діяльності (ремесла), що застосовуються слідчим, прокурором, судом або залученою ними для цього особою для вирішення конкретних завдань кримінального провадження. Це сприятиме подальшим дослідженням форм та способів використання таких знань для вирішення юридичних конфліктів.

Lukyanchikov Ye., Lukyanchikov B., Petriaiev S. Use of special skills in criminal proceedings

Attention is drawn to the objective prerequisites for the use of knowledge of various fields of science, technology, the arts and crafts and certain types of practical activities for identifying signs of crime and exposing persons guilty of their perpetration. The opinions of scientists who have tried to formulate the concept of "special knowledge" used in criminal proceedings, to determine their scope, special features and features are analyzed. It is argued that the concept of "special knowledge" should be formulated by scientists. It is they who need to identify all the defining and essential features of knowledge that will allow them to be attributed to the specific and only after that, the definition can be reflected in the relevant regulations, and not vice versa, as is not often the case in practice.

Historically, the process of securing in the legislative acts the possibility of using knowledge of various branches of science and practical activity in criminal procedural evidence is shown. The forms of use of specialized knowledge and the subjects of such activity are analyzed. It is argued that the purpose of examination, as a form of use of specialized knowledge, is not always conditioned by their absence from the investigator, but the inadmissibility of combining different procedural functions in one person. It offers the author's definition of specialist knowledge not related to the subject of their use.

Key words: investigator, specialist, expert, specialist knowledge, expertise, expert opinion, sources of evidence.

Література:

1. Щербаковський М.Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.
2. Основи судової експертизи : навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л.М. Головченко, А.І. Лозовий, Е.Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.
3. Винберг А.И., Шавер Б.М. Криминалистика. Москва, 1949. 272 с.
4. Советский энциклопедический словарь / под ред. А.М. Прохорова. Москва : Советская энциклопедия, 1980. 1600 с.

5. Шепітько В.Ю. Криміналістичні та спеціальні знання: сутність, співвідношення, тенденції використання. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*. Київ : КНДІСЕ Мінюста України, 2019. С. 611–616.
6. Черноус Ю.М., Даніч Є.О. Особливості залучення спеціальних знань до кримінального провадження. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*. Київ : КНДІСЕ Мінюста України, 2019. С. 593–597.
7. Шиканов В.И. Использование специальных познаний при расследовании убийств : учеб. пособие. Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 1976. 92 с.